

Tanulmányok

GÁCSI HEDVIG:

A XVII. SZÁZADI ERDÉLYI FŐÚRI PEREGRINÁCIÓS IRODALOM MŰVÉSZETTÖRTÉNETI VONATKOZÁSAIRÓL.

Hazai művelődéstörténetírásunk mindmáig adós a peregrinációs és általában a XVI-XVIII. századi utazási dokumentumok művészet-történeti vonatkozásainak, tanulságainak helyes és igényes értékelésével. Dolgozatunkban ebből a szempontból vizsgáltuk az egyetemjárások történetének egy fejezetét, a XVII. századi erdélyi főúri-nemesi peregrinációk anyagát, a képzőművészeti érzék alakulását figyelve. Forrásként fölhasználtuk mindazokat az instrukciókat, naplókat, omniáriumokat és levelezéseket, amelyek Nadányi János, Bethlen Péter, Bethlen Miklós, Pápai Páriz Ferenc, Bethlen Mihály és Teleki Pál utazása során keletkeztek. /1/

A dolgozat három részből áll: az első fejezetben a XVII. századi utazási emlékek elméleti megalapozottságáról van szó, a másodikban az említett dokumentumok műtárgyi vonatkozásai szerepelnek, végül a harmadik fejezetben úgy értékeltük ezeket az adatokat, hogy - a forrásanyagot a kortárs németalföldi festészethez kapcsolódó dokumentumokkal kiegészítve - , megpróbáltuk rekonstruálni a kor esztétikai értékrendjét, körvonalazni művészet és művész korabeli szerepét és megítélését, majd az eddigi szakirodalommal ellentétben ebbe a "rekonstruált" értékrendbe beleilleszteni a művészet-történeti vonatkozásokat.

I. Megfontolások a XVII. századi erdélyi utazási emlékek elméleti megalapozottságáról

A XVII. század elejére Európa utazási irodalmának - mind az egyes útleírásokat, mind az utazás elméletét tekintve - gazdag öröksége volt. A humanista olvasóközönség számára érdekes olvasmányt

nyújtó szövegek antológiákba rendezésétől kezdve, a kifejezetten a peregrináció, a világlátás célját elméletileg is megfogalmazó munkáig a "biblioteca peregrinantium" tekintélyes gyűjteményé nőtte ki magát. Azt mondhatjuk tehát, hogy az utazás művészetté és tudománnyá vált, saját irodalma született /a németek ezt "Apodemik"-nek ill. "Reisekunst"-nak nevezik/. /1/

Hazai szempontból ebből a gazdag utazáselméleti irodalomból az egyik legfontosabb munka Justus Lipsius "Epistola és peregrinatione italica"-ja, amely 1586-ban jelent meg először nyomtatásban. A művet magát is, hazai recepcióját Kovács Sándor Iván külön tanulmányban elemezte /2/, dolgozatunk elején azonban - későbbi gondolatmenetünk alátámasztására - , szükségesnek ítéltük e levél mondandójának tömör összefoglalását.

Lipsius szerint az utazás célja a gyönyörűség és a hasznosság. Az előbbi önmagáért beszél, de az utóbbiért fáradozni kell a bölcsesség, tudás és erkölcsösség hármasság útján. A tudáshoz, a tudományokhoz is két módon lehet eljutni: - a könyvek és az emberek segítségével. Az emberek /a tudósok/ isten rendelése szerint a világban szét-szórva vannak, őket tehát fel kell keresni, fortélyal, vagy erőszakkal be kell jutni hozzájuk a tudás megszerzéséért. Eddig az általános utazáselméleti szabályok, innen már az itáliai utazás rendjét tárgyalja, majd egy morális rész következik. /3/

Lipsius művét azért is fontos megemlítenünk, mert több magyarországi adaptációja született, az első már 1597-ben. Ez évben jelent meg ugyanis Forgách Mihály "Oratio de peregrinatione et eius laudi bus" c. munkája, amelyet a magyar főúr elő is adott a wittenbergi egyetemen. Megemlíthetjük még, hogy Frölich Dávid utazáselméleti munkáiban is kimutathatók Lipsius gondolatai /Medulla, Cynosura/.

Az utazáselmélettel foglalkozó szakirodalmat olvasva, az a benyomásunk támad, mintha ennek a későreneszánsz ha gyománynak, a "Reisekunst" megvalósításának a XVII. században egyoldalú folytatása lenne, hiszen a folytatást csupán az 1636-os Zrínyi peregrinációban illetve az ezt követő, szintén itáliai katolikus utazásokban /Batthyány Kristóf, Sennyei László/ véli megtalálni a szerző. /4/ A protestáns, főképp erdélyi akadémiai célú peregrinációt ilyen szempontból érdekeltenek és értékelhetetlennek tartja: nincs elméleti megalapozottsága, nem mutathatók ki utazáselméleti szakismeretek.

Az instrukciókat tanulmányozva azonban, amelyeket e kálvinista atyafiak "Epistolá"-jának /Lipsius/ vagy "Oratio"-jának /Forgách/ tekinthetünk, olyan párhuzamokat fedezhetünk fel az előbb említett lipsiusi gondolatmenettel, amelyek világossá teszik, hogy több szálal kapcsolódnak a későreneszánsz utazáselmélethez.

A legszembetűnőbb egyezés a tudós professzorok fölkeresésének szükségessége, amely a tudás elérésének egyik lehetősége. A Nadányi instrukcióban ez a következőképpen szerepel:

"AzVarosokon ne jarj magyar modra, kik az hol megszalnak azt kerdik először is hol az korsoma: hanem ezekre vigyáz minden derek varosokon mentedben./.../ 4° az tudományokban vadnak e Celebris tudos emberek, kiczoda es menyin lehessenek azok. Nemelyeket közzülük meg is látogassatok, mert olyan nevezetes emberek nagy becsülettel szoktak venni az Peregrinusoknak latogatásokat. Ez vegre nem artana ha megh Becsben szereznetek albumot amit amot írának bele az tudos emberek." /5/

Pápai Páriz így utasítja Teleki Pált és Zalányit:

"7. A Literaria Respublica micsoda könyvekkel vagy Inventumokkal s jeles Emberekkel öregbedik arra vigyáznak. Vadnak ad proverandam Sapientiam institutae Societates Európában, melyek tagjai per omnia regna el osztottak et Provincias. Azokat ki tanulni a mennyire lehet, et Leges Societatis notare, jelesebb Embereket abban, vagy hirekben vagy személyekben meg ismerni, nagy ékessége a Peregrinalo Studesnek. Vadnac Actorum /!/ in Republica Literaria iroi mind Francz mind Német nyelven." /6/

Mind két instruáló meg is nevez olyan tudós embereket, akiket fölkereshet az utazódiák. Nadányi apja ugyanitt az utasításban:

"Londoniumban keresd meg Isacus Garedet. Az academiakotis megh jard Czoniumban Franciscus Barsdel a medicinae doctort az ki it Varadon is lakot keresd meg..." /7/

Pápai egy későbbi levelében írja Telekinek:

"Ha Isten kegyelmeteket Helvetiába vezérli, őkegyelme által Genevában Tronchius theologiae professor uramat, Emmanuel Brandmyrellus juris professzort, Laussennében /ubi Academia/ Dr. D' Aples uramat, David Conte uramat, Berná-

ban Benoiot és Nicolai uramat, Scaphusiumban Dr. Herder és Peier urakat, Johannes Cunradus Peier, Tigurumban dr. Moralto, Hottinger, Heidegger urakat, Basileában dr. Vettenius, Bauhinus, Buxtorfius urakat etc." /8/

Az utasításokból nem marad el a gyönyörűség "megszerzésére" való felszólítás sem. Bethlen Gábor frja unokaöccse ephorusához, Korniss Mihályhoz:

"5. Hogy az peregrinatiokban várasokba és mezőkben való járásokban, épületeknek és minden látásra méltó dolgoknak megtudakozásában, az mesterek hira nélkül és jelenlétek nélkül, az holott kívántatik, tudatlanul ne hordozza." /9/

Nadányi is erre inti fiát:

"... s egyéb valami singularis raritasok lesznek, azokatis meg tudgyatok, az mi observatoria valo az ilyen dolgokban azt feljegyezzetek." /10/

Pápai Páriz levelét is példaként hozhatjuk:

"Addig arról a földről el ne jöjjön, még Dresdát a sok raritásokért meg nem látja. Azokat pedig ugyan jól meg kell szemlélni, a katalógusát is, meghozza kegyelmed, mely in 4-to ki vagyon nyomtatva." /11/

Az elmondottak alapján nem nehéz megtalálni a rokonságot a lipsiusi elmélet és az instrukciók között. Ezért sem érthetünk egyet Kovács Sándor Iván véleményével, miszerint ezekben a dokumentumokban csupán a józan ész diktálta előírásokat, ésszerű tapasztalati tanácsokat, afféle nota beneket láthatunk. /12/ Kétségtelen, hogy az utazók patronusainak tollát az utasítások megírásakor elsősorban a célszerűség és a hasznosság vezérelte, de ez leginkább az egyetemjárás gyakorlati indíttatásából és természetéből következő jellegzetesség.

A két típus között tulajdonképpen az a különbség, hogy míg a klasszikus utazáselméletek azt mondják, hogy utazzál, lásd a világot, és közben tanulj is, addig az instrukciók szerzői azt tanácsolják, hogy menj el tanulni, és közben lásd a világot. Ebből is következik, hogy a művészet fölfedezése ezeknek az utazásoknak csak járulákos eleme lehetett. Ugyanakkor a vizsgált szövegelemek /instrukciók, naplók stb./ adatai arról tanúskodnak, hogy a "Reisekunst"-nak "Kunst" oldalát is fontosnak tartották. Ez a kettősség megfigyelhető Bethlen Gábor politikai és művelődéspolitikai törekvéseiben is. A fejedelem határozott egyházpoli-

itikai, belpolitikai elképzelései nek megvalósításához jól képzett értelmiségre volt szüksége, éppen ezért az egyetemjárásnak új, pontosan meghatározott módját alakította ki /szervezett peregrináció/. /13/ Új igényeket támasztott az akadémitákkal szemben; több egyetem látogatására ösztönzött, több hasznos ismeret szerzése céljából stb. Ennek eredményeként a peregrinációk gyakran összekapcsolódtak diplomáciai megbízatásokkal, illetve ilyen célú látogatásokkal. /14/ Megváltozott az egyetemjárások iránya is /az egyetemek kiválasztásánál az ott folyó oktatás tartalma, színvonala, szelleme került előtérbe; főként németországi és németalföldi protestáns egyetemeket kerestek föl az utazók/, a "minél több hasznos ismeret szerzéséért" pedig teológiai, jogi és bölcsészeti kollégiumokat egyaránt hallgattak a peregrinusok.

A másik - bennünket érdeklő - tényező a képzőművészet iránti érdeklődés vagy igény megfogalmazása az instrukciókban - is összefüggésbe hozható a bethleni művelődéspolitikai újabb törekvésével, a XVI. század végi Báthori udvar kultúrájának fölélesztésével. Olyan udvart teremt, amely magába fogadja a korabeli kultúra minden irányát, sőt a hódító műveltséget és kultúráját is, ugyanakkor alapja sajátosan magyar, a Mátyás-kori hagyomány folytatása. /15/

Jelentős kisugárzása is volt ennek a kultúrának a főúri építkezésekben és udvartartásokon át /16/, a városi reneszánszon keresztül /17/, a falusi templomok "virágos reneszánszá"-ig /18/.

Mindezt fontosnak tartottuk elmondani a peregrinációs dokumentumok művészettörténeti adatainak ismertetése előtt, mert ez a magas színvonalú anyagi kultúra erősen motiválhatta utazóink képzőművészet iránti érdeklődését és érzékenységét.

II. Művészettörténeti vonatkozások az utazási dokumentumokban

Bethlen Péter peregrinációja /1625-1628/

A XVII. századi főúri egyetemjárások Thurzó Imrével és a Bethlen fiúkkal kezdődnek. Közülük csupán Bethlen Péter utazása jelent számunkra vizsgálódási lehetőséget, mivel Thurzó és ifjabb Bethlen István tanulmányútról nincsenek művészettörténeti adatokat is tartalmazó dokumentumaink /1/, ill. nincsenek földolgozva ezek a dokumentumok.

Bethlen Péter 1625 márciusában indult útnak és 1628 végén tért haza, odera-frankfurti és leydeni diákoskodása után. A három év alatt fogadták

Európa minden jelentős udvarában - Izabella Brüsszelben, I. Károly Londonban, Párizsban XIII. Lajos, Rómában VIII. Orbán pápa. Megjárták Padovát, Velencét, Zürichet és Hamburgot is. Kísérői, ephorussai Kornis Mihály és Tölcseki István, majd 1627 őszétől Cseffei László, Pálóczi Horváth János és Bornemisza Ferenc voltak /2/.

Az utazásról napló vagy album nem maradt fenn, Bethlen Péter kezétől sincs semmilyen dokumentum, forrásként ezért az instrukció mellett Kecskeméti K. Gergely Ulysses Pannonicusa és Cseffei levelezése szolgált. Kecskeméti Gergely annak a diplomáciai küldöttségnek volt a tagja, amellyel Bethlen Péterék is útnak indultak. Céljuk az volt, hogy a fejedelem számára megkérjék Brandenburgi Katalin kezét. Az Ulysses Pannonicus arról tudósít, hogyan zajlott a "fenséges hercegek vándorlása, hogy lássanak és a szabad művészeteket tanulmányozzák." /3/ Utalást találunk arra, hogy útközben milyen nevezetességeket kerestek föl. Megemlíti a boroszlói katedrális, ahol megszemléljük az oltárokat, a szentek ereklyéit, Krisztus anyjának köpenyét. Berlinben valószínűleg járhattak a Szentes János templomban, mert a mű részletesen ír az itt látható szobrokról. Nevezetességként említi meg a várat és a Brandenburgi ház palotáját.

A templomlátogatások azért is érdekes adatok, mert a látottakból hamar kiderül, hogy katolikus templomban jártak utazóink. Azonban a későbbi peregrinációk is szolgálnak ilyen "meglepetéssel", így nem tekintjük igazán kivételesnek ezt az esetet. Frankfurtól az út további eseményeiről Cseffei László levelei számolnak be, amelyekben városleírásokat, ritkaságokat, sőt még rajzokat is találunk.

Hamburg leírásában építészeti érdeklődéséről ad számot:

"Ennek a várasnak házai téglából rakott mind, rigi szentegyház formákra, úgy hogy ritka hely az hol szekér járna az udvarra, mert itt afféle nem igen szükséges, mivelhogy csaknem minden utcára bejöhettek az nagy hajókkal is. /.../ Fellette szorgalmatos ipítésben vadnak, az város hü falain, ásásák fundamentumát, faragják az nagy gerendákat. /.../ A házaknak az utcára való oldala inkább mind ablak, hogy végháznak itilhetné majd inkább az kívül néző, mindazáltal szip házak vadnak." /4/

Illusztrációt is készít egy téglából készült, csúcsos házról a levél margójára.

Nemcsak ő maga rajzolt, hanem ahogy későbbi leveleiben is említi, szívesen megörökítette például a látott egzotikus állatokat. Így ír velencei leveleiben:

"... ket Kipet küldöttem az Indiai Madarnak az kipit, kamutti Uram meg kuldi igen czuda Nagj Madar, egik kipet Kgd kulgje Czanadi Pal Uramnak." /5/

"... Edj Czuda magj Madarnak az kipit le irattam kgnek küldöttem Asszonijon az Nagj könijben vagjon küldöttem falra valo aranijas bür karpittokat." /6/

Ezeket az állatokat egyébként Londonban látta, párizsi tartózkodásuk idején tudósít a szenzációról /7/, és Velencéből küldi el képüket könyvekkel és kárpítokkal együtt.

A Párizsból küldött, előbb említett levélnek van egy rendkívül fontos művészettörténeti vonatkozása is. Cseffei azt írja, hogy a levelet "... egy kolozsvári ifjú leginytól küldöttem, ki csak Párisban is két esztendeje hogy lakik, Brozer István, Szent János napjára talán haza megyen." Brozer István kolozsvári ötvös remekműve, egy érmes kehely, jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdona. /8/ A kehelyt I. Rákóczi György rendelte tőle a Farkas utcai református templom számára. Különös jelentőségét az érme illetve lemezek díszítése adja, amely ikonográfiailag egyedülálló. A szenvedéstörténet epizódjai, illetve ószövetségi jelenetek szerepelnek a 18. képen. Brozerról tudjuk még, hogy később a fejedelmi család bizalmasa, tanácsadója lett. Ez a levél céhlegényként megtett "tanulmányútjáról" tudósít.

Cseffei párizsi és itáliai útjukról beszámol Monostorszegi Kun Istvának is, szintén egy Velencéből írott levelében. Párizsban ismét az épületek keltik föl a figyelmet, közben angliai élményeit is felidézi:

"Igen nagy váras az Páris, minden házak fekete lapos kövekkel hijazva, az templom ónnal mind hijazva Párisban. Angliában is mind ónnal, közönsiggel oly ige bő az ón Angliában." /9/

Az itáliai láttnivalókról nem ír, csak az útvonalról tájékoztat.

Bethlen Miklós peregrinációja /1661-1664/

Bethlen egyetemjárásának történetéhez forrásként Önéletrajzírását használtam föl, mivel utazásáról vezetett naplója elveszett. Talán éppen azért, mert naplót írt, ebben a munkájában csak az útvonalat és az egyetemen tanult tárgyakat ismerteti, de ez a szűkszavú ismertetés is

értékes adatokkal szolgál vizsgálódásunkhoz.

Peregrinációjára 1661 májusában indult Besztercéről, ephorusa Csernátoni Pál volt. Pozsonyon, Bécsen keresztül mentek Frankfurtba, onnan Heidelbergbe, majd az itteni rövid tartózkodás után Németalföldre, ahol tanulmányait kezdte Bethlen. Az útról csak ennyit ír:

"Városokon imitt-amott mit láttam, nem írom, sok volna az..." /1/, terhesnek érzi a látottak felsorolását.

Először az utrechti egyetemre iratkozott be, ahol többek között erődítéstant vagy katonai építészetet is tanult egy Wasner nevű matematikustól.

"Ezen tudományon én igen kaptam" - írja - , "és azért Adam Freytag architecturáját németből deákra fordítottam volt, írásaim között van, ha el nem veszett." /2/

Az utrechti tanulmányutat folytatva tanult építészetet Leydenben is.

"Ismét egy Nicolaus Goldmannus nevű német öreg embernél, /de ez professzor nem volt/ tartottam collegiumot a civilis architectura és perspectivára." /polgári építészetre és távlatlanra/ /3/

Leyden után fölkeresték a többi jelentős németalföldi várost, Hágát, Rotterdament stb., majd Franciországba mentek. Calais-ban hajóra szálltak, Angliában Londont, Cambridge-t, Oxfordot nézték meg. Csak az oxfordi látnivalókat említi meg:

"Ennek magának, kollégiumainak, bibliotékájának, tanulói számának, épületeinek etc. leírására könyv kellene." /4/

1664 márciusában visszatértek Franciországba, Párizsba:

"Akadémiát, bibliothekát, király házát, nagy királyi istápolyokat és számtalan ritka dolgokat, parlamentet és egyéb igazgatásoknak rendit, pompáit csudával néztem, a városnak rettenetes nagy voltába csak belébámultam, de Párist eszten-deig sem győzné az ember kitanulni, amint Londoniumot is, noha én Párist, nagyobb, szebb és mindenképpen elsőbb városnak találtam." /5/

Innen Párizsból indultak haza, és 1664 júniusában érkeztek Gyulafehérvárra. Útközben megálltak Brüsszelben:

"Bruxellában is egy egész napot mulattam a király vára, és egyéb sok rész dolgokért." /6/

Pápai Páriz Ferenc peregrinációja /1672-1675/

Pápai 1672 márciusában kelt útra Enyedről, nemesi származása ellenére igen szűk pénztárcával. Először Németországba indult, rövid berlini tartózkodás után a lipcsei egyetemre iratkozott be, ahol orvosi tanulmányokat folytatott. Innen Marburgba ment, ahol szintén orvosi előadásokat hallgatott, majd hamarosan Bázélbe indult. Az itteni egyetemen avatták orvosdoktorrá. 1675 áprilisában, közel háromévi tanulás után indult haza, hosszabb schaffhauseni kitérővel, s Bajorországon, Ausztrián keresztül 1675. november 1-én érkezett Enyedre. /1/

Utazásáról naplót vezetett, mégpedig Szenci Molnár Albert diáriumát folytatta, amely 1671-ben került hozzá. Újraköttette, saját kezű címlappal látta el. Latin és magyar nyelven váltakozva írta bejegyzéseit, igen szűkszavúan. Ezek a látottak hatására néha élményszerűbbek, részletesebbek lesznek.

A műtárgyi vonatkozásokat a napló Nagy Géza-féle kiadásából vettem. /2/ Főként épületleírások és ritkasággyűjtemények szerepelnek a nevezetességek felsorolásában. Elsősorban a templomok, azok díszítése érdekli, de elnyeri tetszését egy-egy szép vár, vagy híd is. Utazásának legnagyobb élményeit, a drezdai fejedelmi kincstár bemutatását emeljük ki naplójából. A ritkaságok hét termét részletesen leírja, itt nyoma sincs a szűkszavúságnak:

"Július 27-én megtekintettük a fejedelem páratlan kincstárát, miután engedélyt kértünk az udvarmestertől. Egy dukátért kaptunk engedélyt a belépésre. /.../ A fejedelmi kincsestárban 7 terem a legnagyobb ritkaságokkal berendezve.

Az első teremben csodálatra méltó sokféle drága orvosi műszer.

A másodikban különféle csodálatos velencei üvegpoharak, hasonlóképpen ezüst- és aranyserlegek is. Vagyon egy csodálatos üveggálya. Egy gyöngyház asztal, Bacchus aranyból való gyöngyház hordón ül; egy szép pohár, ha kiisszák s fölfordítják sütőasszonyt praesentál, kinek az teknő tézta a fején; griffmadárköröm, mint egy nagy kürt, aranyba foglalva; egy halforma kis hüvely, mintha eleven volna, kések, villák benne, az kopoltyuján nyitják meg; mindenféle madarak természetes nagyságban gyöngyházból. Igen szép faserlegek, melyeket Au-

gustus, Saxonia fejedelme saját kezüleg esztergályozott. Hadtornyos elefántok ezüsből, aranyból, kikben vitézek s ágyuk és megszámlálhatatlan sok más egyéb. Hasonlóképpen különféle értékes kémiai eszközök.

A harmadikban különböző értékes ládák és képek. Gyöngyház ládák, kikben asztalhoz való szerszámok; patikaládák gyöngyházból; egy ládában az indiai feredőház repraesentaltatik, igen szép skulptura, szép nótákat verő órák. Egy láda, mely a dresdai fejedelmi udvart minden apró részletével, sőt összes kandallójával is ábrázolja.

Egy gyűrű, kiben az gyémántok egy bizonyos várat repraesentálnak egészben. Különféle elefántcsont és arany szerszámok. Egy nagy kerek asztal egy merő fából való, mellé fér 18 ember, másfél ezer tallér árunak mondá az teremőr. Egy kőszikla azt ábrázolja, mint terömnek az drágakövek sok is vagyon rajta, nagyok, mint egy dió, mogyoró, két kosár gyümölcs, igen sokféle gyümölcs benne oly mesterséggel, hogy semmi külömbséget nem vehetni észre az természet szerint való. Egy himmel varrott láda, megeskünél rajta, hogy kívül rajta az virágokat képiró festette, tünek semmi nyoma és számtalan más egyéb.

A negyedikben különböző matematikai eszközök, valamint a matematika céljaira készített különféle csodálatos dolgok. Csak ez a kamara megérdemelné, hogy messzi földről látni mennének. Fénytani és zeneszerszámok stb. Itt láttam szép velencei zöld kristályból való öreg orgonát, vertem is emlékezetre. Hasonló, elefántcsontból készült, igen értékes orgona. Minden csője amannak velencei üvegből, ennek elefántcsontból. Orgona tiszta ciprusfából stb.

Germánia térképe, melyet igen szépen és pontosan hat nap alatt saját kezüleg rajzolt Augustus, Saxonia választófejedelme. Egy tábla, melyet akármely tüzetesen nézz is, semmit rajta nem látsz, hanem valami sötét foltot, szaggatva igen távol egymástul, azt is úgy, ha erősen nézed, látcső segítségével Jesus neve aranybetűkkel öregen olvastatik. Ugyanigy máson a mostani választófejedelem II. Johannes Georgius képe kitünően látszik. Többféle egész földgömböt, kisebb,

nagyobb karpereceket, igen ritka és híres matematikai könyveket őriznek és számtalan más egyebet.

Az ötödik teremben tükrök számtalan fajtája. Itt láttam az egyszarvú valóságos /nem ásatag/ szarvát; színes tükröt - ha belenépsz, elijed megadtul, annyiféle színűnek látszol. Ostáblák, melyeken kockák elefántcsontból drágakövekből vannak, stb. A ritkaságoknak pusztá sokféleségét nem tudtam észben tartani.

A hatodikban természettudományi dolgok, igen ritka kövületek, ritkán előforduló apró ércdarabok hatalmas nefritkő serlegeket láttam, és sok más egyebet.

A hetedikben szobrok, számtalan, felbecsülhetetlen értékű elefántfaragvány. Fapohárt sem láttam soha annyit együtt, mint itt elefántcsontból, minden hadi szerszámmal, fegyverekkel és harcosokkal. Ezeket ha megindítja az automatarius, magoktól minden tengeri csatát bemutatnak három hajó hárommal megütközik ugyan csattog, egymásra kilőnek, mindenikben két rend trombitás, egyfelől is hat; ha egyik rend elhallgat, mindjárt az másik 6 kezdi, és épp olyan hangot adnak ki a kürtök kicsinysége következtében. Mindenik táján rézdobos, igaz úgy veri, hogy messze hallik. Sok mesterséges órák, egy kakukkforma, mely az óraverést kakukkszóval viszi véghez; más pelikánforma, más inkább, publikán, ez mikor az órát veri, leányzók perdülnek ki hátulról, valameddig veri. Vagyon egy szép mesterséges óra, melyet szép ke rengő harmincszor kerül meg kívül; fenn egy kis lyukon kiugrik egy drágakő golyóbis, megkerüli minden folyosót, ugyan pereg rajtok mind aláig, ott beperdül egy lyukon, s alig veszi ember eszébe, oly hirtelen egysingnyi magasságra az felső lyukon ismét kiugrik. Ujabban elkerül, így kerül el hatvanszor, úgy üt osztán az óra. Más egy szép óra ezt veré el mellette: Ó Jézus, Jézusom etc. Más óra éppen a Christus születését representálja, ha megindítják először is le szállnak az angyalok az égből az pásztorokhoz /ezek pedig mind külön-külön ki vagynak csinálva/, azután a juhászforma pásztorok hárman megindulnak, s mindjárt kezdi az óra ezt a nótát: Mennyből jövök most hozzátok etc. Azonban a pásztorok mindig ballagnak az istálló felé, s odaérvén, mind külön-külön meghajtják magukat. Az istállóban láttatnak az Christus egy teknőben, mellette Mária, Joseph rengeti, Maria danolgal, s az ökrök

az jászolhoz kötve úgy látszanak enni és szedegetni a jászolból mesterséggel. Ez megléven, megindul a csillag, utána török viselkedésben az ajándékvívő mágusnak nagy hódolattal átadják az ajándékot. Ez megléven, úgy üt az óra. S aztán ujrakezdődik ugyanez a művelet. Láttam egy ládát, melyben az ember összes természeti, politikai, gazdasági, kézművesi tevékenysége, sőt az állatoké is, gépezettel van bemutatva, számtalan sok apró szobrocska benne, mihelyt megindítják, egyszemély minden dolgához lát; ki bányát és, ki az sárt meri, ki szőlőt mivel, ki áprókál, ki feleségével játszik, az tyukok az ketrecből úgy szedegetnek kinn a váluból, ki házat seper etc., mindez bámulatos.

Csak az hét raritások palotáit hogy ember kiszámolná, kevés volna egy hónap." /3/

Ennek az élménynek továbbélését láthatjuk abban a levélben, amelyet Pápai tanítványához, a szintén peregrináló Teleki Pálhoz írt 1695 novemberében:

"Addig arról a földről el ne jöjjön, még Dresdát a sok raritásokért meg nem látja..." /4/

Bethlen Mihály peregrinációja /1691-1695/

Bethlen Miklós fia apja instrukciójával indult útnak 1691. június 26-án Nagyszebenből, ephorusa Borosnyai Nagy János kíséretében. Utazása Európának szinte minden országát érintette.

Egyetemi tanulmányait Frankfurtban kezdte 1691 őszén, ahol egy évig diákoskodott. Itt főként jogi tanfolyamokra iratkozott be. Peregrinációjának következő állomása a franekeri egyetem. Teológiai, jogi, filozófiai kollégiumok szerepelnek tanrendjében.

Tanulmányai végeztével bejárta Németországot, Hollandiát, Svédországot, Dániát, Angliát, Belgiumot, Svájcot, Olaszországot, Ausztriát, Lengyelországot. Útjáról 1695 márciusában érkezett meg Kolozsvárra.

Főnmaradt diáriuma, amely erről a példa nélkül álló európai körútról tudósít. /1/ Vizsgálódásunk szempontjából fontos, hogy jónéhány művészettörténeti vonatkozást is tartalmaz. Ezek nagyobb része a látottak paszta fölsorolása, azonban gyakran minősítette is az épületek, szobrok formai megoldásait. Néha egy-egy épületelem díszítése ragadta meg a figyelmét. Svédországi és itáliai útján igen sok műgyűjteményt

fölkeresett, ezekről is beszámolt naplójában. És ami igazán értékes adat, több festőhöz /képíróhoz/ is ellátogatott.

Bethlen érdeklődésére, nyitottságára jellemző, hogy minden városban szisztematikusan kereste föl, járta végig a nevezetességeket - templom /zsidó, katolikus is/, palota, vár, fegyvertár, tőzsde, műgyűjtemény, kert, szökőkút, szobor stb. - akár egy későreneszánsz utazó.

Naplójának itáliai része tartalmazza a legtöbb művészettörténeti vonatkozást, ezért is választottuk ezt a részt a képzőművészet iránti érdeklődésének és érzékenységének illusztrálására.

Milánó

"Nézzük a mediolanumi cathedrale templomot, mely fejér márványkőből építettett, nagy és szép kőoszlopokon, és kevés oltárok vadnak benne, székek is; .../ Nézünk délután edgy kunstkammert, melyben is sok szép ritkaságok vadnak 4 vagy 5 kamarákban, kivált egy monstrum, kinek edgy az ábrázattya, de két dereka és minden taga kettő vagyon, az alatt egy doboló kutya..." /3/

"...nézzük meg az Ambrosiana Bibliotékát, kinek szép renddel való könyvei vadnak felesen, és sok szép státuái, mellyeket kiformáltak azoknak formájokra, amellyeknek Rómában tartanak, és szép képirások is valának benne, mellyek igen jelesek..." /4/

Piancenza

"... Alexandri et Rainutii Ducum Farnesiorum szép rézből öntött equestris státuáit nézzük, a herceg palotáit, udvarát és teátrumát augustiniunánusok klastromával..." /5/

Bologna

Nézzük a Caprara raritását is, kik mind képirásokból állanak és Tököly gazdagágiból, mellyek Rákóczitól reászállottanak." /6/

Firenze

"...nézzük a hires kunstkammert, akinek is szép folyosóin kök körül szép kőstátuái a régi római imerátoroknak, a Caesare usque ad Puppienum et Gallienum; általellenben a feleségeké, és közből közben holmi férfi és asszony státuák, kik igen szépek mind.

Nézzük azután státuákon kívül a sok szép raritásokat, amellyek állanak kivált asztalokból és soriniumokból, mellyek drágakövek-

ből rakottak, és megbecsülhetetlenek. Képirásokból és penatesek sokan, osztán nagy földi globus és hipotesis Ptolemaicaból, szépek. Nézzük aztán edgy házat, mely tele a híres olaszországi képirókkal, és mást, mely pastelein αnyekkel." /7/

"Nézzük /.../ a kardinál házait is és biblitekáját, mely is mind szép, mind megbecsülhetetlen a sok szép képirásokért és több drágakő kabinetekért..." /8/

Pádua

"... nézzük a Szent Antal templomát /.../ szép épület. Nézzük azután a Szent Justina templomát is, melyben 24 szép oltárok vadnak, mind márványkőből kimetszettek, nézzük a tanács házat is, más sok egyéb szép épületekkel." /9/

Velence

"...nézzük és szemlélyük a Szent Márk templomát, mely a herceg udvari temploma, igen szép épület, mind kívül s mind belől, kivált a pádimentoma, mind apró kockás márványkőből valók, rózsás és más kövekre madarak, virágok vadnak kifarragva. A képirások is igen régik és szép aranyosok, kívül pedig szép márványkő oszlopokból és státuákkal jeles." /10/

"A piac közepén vagyon edgy szép nagy torony és körös-körül igen szép nagy paloták, s a templom mellett a herceg palotája, mely a szépe az épületeknek, és ott vagyon a curia is." /11/

"Délután nézzük meg a Szent György szigetben való templomát, és ott levő benedictinusok gazdag, nagy uri épületü és bibliotékájú klastromát, mely legszebb Velencébe.." /12/

"...megyünk a Sancta Maria Salutis templomában, amellyet a város pestis megszűnéséért építettett Mária tisztességére, ez is, mint más templomok, szép státuás márványkő oszlopokból, oltárokból nem szükölködik." /13/

Róma leírásában az antikvitás iránt mutat élénk érdeklődést. Az antik emlékek felsorolása olyan részletes, hogy feltételezhetjük, felkeresésükkor ezek katalógusát kezében tartotta. Fölment a Capitolium és a Palatinus hegyére, megnézte a Colosseumot, a diadalívket, templomokat, a Pantheont, a paloták romjait, a régi fürdők maradványait

és a korakeresztény katakombákat is. /14/

Ellátogattak a "jezsuiták Professa Domusába" is:

"... és ott alá s fel járunk, és benne nézzük az Ignatius Lojola házát, ahol itt lakott és meg is holt. Benne a jezsuita térdre esvén imádkozik, mi pedig kimegyünk." /15/

Teleki Pál peregrinációja /1695-1701/

Alig néhány hónappal Bethlen Mihály hazaérkezése után kelt útra Teleki Mihály erdélyi főkancellár fia, Pál. Az egymásutániség össze is kapcsolja a két egyetemjárást annyiban, hogy Telekit is a frankfurti és a franekeri egyetemre küldik tanulni, ill. hogy Bethlen balfogásán okulva Teleki igyekszik alkalmazkodni mindenkori környezetéhez. /1/

Ugyancsak összetartozó sok szempontból Pápai Páriz és Telcki egyetemjárása - enyedi tanára készíti el az instrukciót, a részletes tanulmányi és útitervet. Azokra a helyekre irányítja, ahol korábban ő is megfordult, ill. szorgalmazza, hogy Teleki bemutatkozó látogatást tegyen egykori professzorainál. /2/

Teleki európai körútja szerényebb ívű volt, kevesebb országba látogatott el. Kimaradt például Bethlen legnagyobb élménye, Itália.

Peregrinációjuk első állomására, Frankfurtba 1695 októberében érkeztek, ephorusával Zalányi Boldizsárral együtt. Innen 1696 júniusában rövid németországi tanulmányútra indultak, amelynek állomásai Berlin, Wittenberg, Drezda, Lipcse, Hamburg, Bréma volta. 1696 augusztusától a következő év májusáig tanultak a franekeri egyetemen. Tanulmányaik befejeztével nagyobb németalföldi utat tettek, majd Angliába hajóztak át. Londont, Oxfordot, Cambridge-t keresték föl. A peregrináció lezárása ismét egy hosszabb utazás - Franciaországon, Németalföldön, Németországon keresztül mentek Bécsbe, ahonnan 1701-ben érkeztek haza, Erdélybe. /3/

Az útról igen gazdag dokumentumanyag maradt fenn - ismerjük az instrukciót, teljes levelezését, album amicorumát, omniáriumát. Diáriuma viszont nincs meg, így az úton szerzett élményeinek, benyomásainak csak töredékét találjuk a többi forrásban.

Az első adat tulajdonképpen nem is műtárgyi vonatkozású, de nagyon figyelemre méltó. Teleki saját maga lefestéséről tudósítja anyját:

"Képelem le irasa irant valo parancsolattyat, az mi illeti, kegyelmednek, aszt Bécsben is jovallottak, de magam nem akar-

tam, annakidejében, ha Isten enged, magam akarok kegyelmednek udvarolni, néma módon pedig, hogy kegem udvaroljon kegyelmednek alkalmatlanul s minden hasznos szolgálatnak végben vitele nélkül, itt kölcségesnek, ott disztelennek tartom, ebben az városban az hol most lakom, nincsenekis arra való képirok, hogy kegyelmed parancsollya, Isten Belgiumban viven, ott le iratom s le küldöm kegyelmednek." /4/

Drezdában Pápai Páriz utasításához híven fölkereste a fejedelmi kincstárt, egyúttal az eddig látottakról is beszámol levelében:

"Itt is sok szép latasra valo materialk vagjonn, csak hogy az experientia itt igen sok kölcséggel jár. Az ki az elector raritassait akarja el jarni, annak az elector maga szabott arrot rendelt, különben senkinek megh nézni sem lehet. Mindazaltal csak eddigis anyi szepsegeket lattam, mellyek az szemet ugjan csallyak." /5/

Ugyancsak ellátogatott egy ritkasággyűjteménybe, Berlinben. A levél, amelyben erről tudósít, első német nyelvű próbálkozásai közé tartozik:

"Ich habe die Stadt Frankfurt verlassen, itz bin hier in Berlin, wo viel admirabel raritaten geschehen /!/ habe..." /6/

Omniáriumában adatokat találtunk arról, hogy Németalföldön is járt műgyűjteményekben:

Rotterdami kiadásai közt:

"Királyok Statuai nezesekert
Stif. 6." /7/

Leydeni kiadásai közt:

"Anatomia haz Botanicus kert, és egyeb nemely helyek megh nezeseert adtam
E. Fl. 1 Stif. 10.

Catalogum Raritatis
megh vettem Stif. 4." /8/

Csak sejthetjük, hogy Bázelen fölkereste Buxtorfius professzort, szintén Pápai Páriz utasítására, itt láthatta a "különleges ritkaságok nagy sokaságát." /9/

III. Művészeti érzék és esztétikai izlés alakulása az utazási dokumentumokban

Áttekintésünk után kíséreljük meg a választ kiinduló kérdésünkre,

mennyiben tükrözik az adatok mindazt, amit képzőművészetként érzékelhettek az utazók, illetve miként adtak erről számot.

Először figyelmeztetünk arra: téves az a kiindulópont, amely egy bizonyos kor művészetszemléletét és esztétikai, izlésbeli színvonalát egy későbbi kor alapján ítéli meg. Ugyanígy hiábavalóság olyan ismereteket számonkérni, amelyek nem elemei a kor műveltségének. Csakis ilyen értelmezésből született meg az alábbi, egyértelműen elítélhető vélemény a XVII. század művészet iránti érdeklődéséről: "...a műalkotás /.../ rendszerint a raritással, a kuriózzummal keveredik, s ritkán beszélhetünk az igazi műérték felismeréséről, még ritkább az izlésen alapuló különbségtétel. Raritás vagy műtárgy leírásában egyazon sztereotípiák keverednek, az értékmérő pedig a vulgárisan értett valóság-hűség, illetve az anyagi érték: ez és ez azért szép, azért értékes, mert ennyit és ennyit ér pénzben kifejezve. /.../ A műtárgyleírásokból hiányzik az esztétikai érték és szerzőség tudata: az alkotót akkor sem nevezik meg, ha ismerik." /1/

Vizsgálódásunkban azonban abból kell kiindulnunk, hogy az utazási dokumentumokból a kor értékrendje rekonstruálható, így az adatok más megvilágításba kerülnek, másképpen értékelendők. Úgy kell értelmeznünk ezeket, mint a kor esztétikai értékeinek, izlésének közvetítőit számunkra.

A raritásgyűjteményeket illetően feltételezhetjük, hogy létrehozóik - fejedelmek és tudós professzorok - értékesnek és szépnek tartottak minden olyan tárgyat, amelyet kiállítottak egy-egy ilyen kunstkammerben vagy házi múzeumban. És ha az erdélyi utazók mindezt hálás közönségként megcsodálták, sőt ha ilyen példák ösztönző hatására saját ritkaság- vagy régiséggyűjteményük felállításába fogtak, ez nem műveltségüket jelenti. Egyszerűen lépést tartottak a kor divatjával, izlésével. A peregrinációk nyomán éppen a XVII. század végére tehető a "múzeumi gondolat születése" Erdélyben, európai mintára a főúri kastélyokban fokozatosan kialakultak a "ritkaságok házai", a professzori lakások dolgozószobáiba pedig a "múzeumok". /2/

Szemléletes példa a megindult "gyűjtőszendvedélyről" Hermányi Dienes József anekdotája Teleki Mihályról:

"Látván Vida, hogy Teleki "ritkaságok házát" készíti, s ahol valami régi ritkaságot, monetát vagy egyebet kap vala, erővel is kifacsarja vala, mert senki sem meri vala megvonni tőle, mint Olasz-

telken is Daniel Ferenc kedve ellen odaadó a sicut. Vida István is csináltata holmi mesteremberrel egy nagy durva pallost, és durván az Attila nevét ráütteté, a vízzel megöntözté, míg erősen megrozsdásodnék, s azután tisztítottá hamuval tul-tul, és a maga házába fogasra tette. Melyet s rajta az Attila nevet meglátván /mit Vida is így akar vala/ egy nemesember, hogy is magának gráciát vadászna, béfuvá Telekinek. Parancsolá legottan Teleki Vidának, hogy küldené Gernyeszegre azt a régi pallos vasat." /3/

A másik pregnáns kérdésről, a szerzőség tudatáról, illetve művészet és művész korabeli szerepéről és megítéléséről, tanulságos néhány, a németalföldi festészethez kapcsolódó forrást tanulmányozunk:

"De Gouffreuille párizsi kereskedő - Mathys Mussonhoz /képkereskedő/
Brüsszel, 1655. január 5.

Uram!

Köszönettel megkaptam levelét folyó 2-áról, melyben közli, hogy folytatja az általam megrendelt képek készíttetését. Még egyszer nagyon kérem, hogy mindent kövessen el, hogy csinálják őket. Kérem, csináltasson nekem 6 tucatot a II¹¹-es kicsikből, ti. jól elrendezve a Krisztus születése, Királyok imádása, Keresztlevétel, Mennybemenetel és egy csomó Mária kép a kis Jézussal, továbbá két tucatot a nagy tájképekről, 28¹¹ vel tucatját. Ezenkívül kérem, hogy csináltasson egy tucatot nagyobbat, mint a 28¹¹-es tájképek, jól elkészítve és hat tájképet egyazon nagyságban. És hogy el ne felejtsem, csináltasson nekem egy Krisztus és egy Mária fejet egy jó mesterrel szépen kivitelezve.../4/

De Gouffreuille - Mathys Mussonnak

Brüsszel, 1656. augusztus 26.

Uram!

Mikor Antwerpenben voltam, elfelejtettem megkérni, hogy csináltasson nekem 4 tucat tájképet, mint amilyeneket legutóbb adott el 36 forintért tucatját. Mégpedig két tucatot csigákkal, rákokkal és két tucatot szentekkel, a csatolt ki feljegyzés szerint. Kérem Uram, legyen gondja rá, hogy jók legyenek.../5/

De la Cour francia kamarai titkár - Mussonhoz

Párizs, 1667. március 18.

Uram!

Értesítem, hogy megkaptam a négy képet, amit nekem küldött. Nagyon meg vagyok elégedve az ön Corneille-jével, de még jobban örültem volna, ha az id. Corneille, s nem pedig mint ahogy vélik a fiatalabb Corneille. /.../ Nem vagyok ennyire megelégedve a 3 Wouwemannal, amit küldött, mivel nem csataképek, mint ahogy gondoltam. Az, amit M. Lo Doux vásárolt nekem Antwerpenben múlt decemberben, százszor szebb, minthogy azon fegyveres lovagok harcolnak, s igen sok munka van rajta.../6/

Jan Lievens megegyezése Daniel du Bordieu-val

Leiden, 1671. szeptember

Jan Lievens úr, festőművész, aki jelenleg ebben a városban tartózkodik egyrésze és Mons. Daniel du Bordieu helybeli lakos kijelentik, hogy ... megállapodtak abban, miszerint Lievens úr vállalja nevezett Monsieur Bordieu és felesége arcképének megfestését a mai naptól számított egy hónapon belül, abban a méretben amelyben Sr. Heemskercket megfestette. Annak a 100 arany-nak a törlesztésére, amivel Lievens úr Mons. Bordieu-nak ellátás fejében tartozik... /7/

Az idézett dokumentumokból kitűnik, hogy a festészetnek funkcionális szerepe volt a korban. A festők nem a művészetért alkottak, munkáik bár mások környezetének szépítésére és gyönyörködtetésére születtek, ezt ugyanolyan szolgáltatásnak tekintették, mint bármelyik más céh termékeit, művész és közönség kapcsolata pusztán üzleti jellegű volt.

A kép témáját, nagyságát a megrendelő izlése diktálta, értékét pedig az határozta meg, hogy mennyi munka van benne, milyen a kivitele illetve, hogy mennyire hasonlít valóságos modelljéhez amit ábrázol. A "szerző" személye gyakran háttérben marad, a vásárlónak nem fontos ki készítette a képet, csupán számára elfogadható legyen.

Éppen ezért feltételezhetjük, hogy utazóink is megcsodálták a ritkasággyűjtemények szép és "artificiosus" képeit, de a szerző nevét nem jegyezték föl; legtöbbször azok sem tudták ezt, akik a képeket kiállították saját múzeumukba.

Végezetül a peregrinációknak egy más szempontból fontos művészettörténeti vonatkozásáról szólunk. Néhány, az erdélyi reneszánsz anyagi kultúrájával foglalkozó tanulmány megemlíti, hogy a kastélyokat, polgárházakat díszítő kárpitok, szőnyegek, ötvöstárgyak nagyrészt külföldről, Nyugat-Európából származtak, "szállítóik" pedig sok esetben a peregrinusok voltak. Ennek azért is kell nagy jelentőséget tulajdonítanunk, mert néhány hazahozott könyv és ötvöstárgy díszítése megjelenik másutt is, bekerül a hagyományos motívumkincsbe.

Egészen korai példa még az a frizszerű díszítés, amely triglif és rozetta díszes metopé lemezek váltakozásából áll. Ennek "ősforrása" korabeli német nyomtatványokon lelhető föl. Ezt veszi át Heltai Gáspár, azután az ő nyomtatványáról terjed el mint díszítő elem. Ilyen található például a kolozsvári kőtárban, egy kandalló párkánytöredékén és a nagy-szebeni evangélikus templom kapuján. A másik ilyen jellemző díszítés az elliptikus motívumok, illetve az ezekbe írt sokszögek. Kolozsvárott a Farkas utcai templom szószéke és a gelencei református templom kazetás mennyezete példa erre. /9/

Célkitűzésünk a XVII. századi erdélyi főúri peregrinációs irodalom művészettörténeti vonatkozásainak, tanulságainak értékelése volt. Megpróbáltuk ezt úgy teljesíteni, hogy a művészet iránti érdeklődésnek minél több összetevőjét föltárjuk. Váztuk azt a szellemi-kulturális környezetet, amely az első impulzusokat adhatta az utazóknak, illetve az a környezetet, ahol újabb művészeti hatások érték őket. Ezek szolgáltak háttérként ahhoz, hogy a peregrinációs dokumentumok művészettörténeti vonatkozásait megfelelően értékelhessük. Vizsgálódásunk során nem foglalkozhattunk minden kérdéssel részletesen /pl. a műgyűjtés európai és hazai történetével, a németalföldi festészet sajátos helyzetével stb./ sőt ki is maradtak bizonyos problémák /pl. a felekezeti elfogultságnak, mint a képzőművészet iránti érdeklődés egyik lehetséges tényezőjének vizsgálata/. /10/ Mindezen talán a dolgozat kibővített változatában helyet kaphatnak.

J e g y z e t e k

Bevezetés

1. A XVII. századi főúri-nemesi egyetemjárások sora Thurzó Imre és a Bethlen-fiúk utazásával kezdődik. Közülük csupán Bethlen Péter peregrinációja jelent számunkra vizsgálódási lehetőséget, mivel a Thurzó tanulmányút anyaga nincs feldolgozva, illetve Bethlen István sajnálatosan rövid és torzóban maradt utazásáról nincsenek művészettörténeti adatokat is tartalmazó dokumentumok. Ezeket kénytelenek voltunk elhagyni. Ugyancsak nem tárgyaljuk külön a Nadányi peregrinációt, mert csupánt egyetlen egy dokumentuma maradt fenn az instrukció, ezt a vonatkozó fejezetben használtuk föl.

I. Megfontolások a XVII. századi erdélyi utazási emlékek elméleti megalapozottságáról

1. Az utazásművészetről igen jó összefoglalás Justin Stagl: Die Apodemik oder "Reisekunst" als Methodik der Sozialforschung vom Humanismus bis zur Aufklärung c. tanulmánya. In: Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit vornemlich im 16.-18. Jahrhundert. Bericht über eine interdi sziplináres Symposion in Wolfenbüttel, 25. - 27. September 1978. 131-203.
2. Kovács Sándor Iván : Pannoniából Európába. Bp. 1975. 72-80.
3. Lipsius művének ismertetéséhez Merényi Varga László fordítását használtam föl, amelyet Kulcsár Péter ellenőrzött.
4. Kovács Sándor Iván: A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében. Kéziratban.
5. Az instrukciót Géresi Kálmán adta ki a Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező 1878-as évfolyamában. 11-12. szám. 484-491.
6. Az instrukció a Teleki peregrináció többi dokumentumával együtt a szegedi egyetem régi magyar irodalom tanszékének Adattár sorozatában jelenik meg.
7. lsd. 5. számú jegyzet.

8. A levél megjelent Pápai Páriz Ferenc: Békességet magamnak, másoknak c. kötetében. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Nagy Géza. Bukarest, 1977. 465-466.
9. Az instrukciót Lukinich Imre adta ki. Századok 1911. 716-718.
10. lsd. 5. számú jegyzet.
11. A levél megjelent Pápai Páriz id. m. 417-419.
12. lsd. 4. számú jegyzet.
13. A szervezett peregrinációról lsd. Herepei Adattár I. 171-277. ill. Szabó Miklós: Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. Kriterion, 1980.
14. Ennek számos dokumentumát találjuk minden peregrináció anyagában. Gondoljunk Bethlen Gábor kiterjedt levelezésére az európai udvarokkal, hogy unokaöccsét fogadják. Bethlen Miklós és fia Bethlen Mihály is megudvarolják a németországi választófejedelmeket, az angliai királyt. Telek is erre biztatja Pápai Páriz. /im. 429. o./
15. Bethlen Gábor udvarának fényéről lsd. Makkai László tanulmányát, In: Bethlen Gábor emlékezete. Bp., 1980. 237-383. /Pro Memoria sor./ ill. Baranyai Béláné: Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájának összeírása 1629. augusztus 16-án. In: Művészettörténeti tanulmányok 1959-1960. 229-259.
16. A reneszánsz kastélyépítkezésekről és udvartartásokról lsd. Balogh Jolán: Az erdélyi renaissance I. Kolozsvár, 1943., uő: A magyar renaissance építészet., ill. B.Nagy Margit: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Bukarest, 1970. vonatkozó fejezetei, Herepi Adattár III. 13-32.
17. lásd. Jakó Zsigmond: Az otthon és művészete a XVI-XVII. századi Kolozsváron. In: Kelemen Lajos Emlékkönyv, Kolozsvár, 1957.
18. A rendkívül gazdag szakirodalomból csak néhányat kiemelve: lsd. Balogh Jolán 16. sz. jegyzetben közölt munkáit, ill. Kelemen Lajos: Erdélyi magyar templomi karzat- és mennyezetfestmények a XVII. századból. Az Erdélyi Tudományos Intézet évkönyve 1944. 156-218., L. Sebestyén József: A gelencei mennyezet- és karzatfestmények, In: Kelemen Emlékkönyv, stb.

II. Művészettörténeti vonatkozások az utazási dokumentumokban

Bethlen Péter peregrinációja

1. lsd. a Bevezető 1. sz. jegyzetét
2. A peregrináció történetét összefoglalóan Lukinich Imre írta meg Az iktári Bethlen fiúk külföldi iskoláztatása c. tanulmányában. In: Nagyenyedi Album, Bp. 1926.
3. Kecskeméti K. Gergely művének ismertetéséhez Kulcsár Péter prózafordítását használtam föl.
4. Cseffei anyjához, Tomori Annához írott levele. Hamburg, 1627., november 20. Közli: Beke Antal, Történelmi Tár 1881. 193. 94.
5. Cseffei levele anyjához. Velence, 1628. szeptember 25. Közli: Kovács Sándor Iván - Kulcsár Péter Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 1969. 91-103.
6. Cseffei anyjához, 1628. október 29. uott.

Bethlen Miklós peregrinációja

1. Önéletírásának 1955-ös kiadását használtam. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta V. Windisch Éva. Az első adatot lsd. I. 180.o.
2. Im. 182-183. A katonai építészettel kapcsolatban érdemes megjegyeznünk, hogy a főúri könyvtárakba /Rákócziak, Zrínyiek/ az ilyen jellegű munkák találhatóak inkább, és nem a polgári építészeti szakkönyvek.
3. Im. 187. Goldmann, Nicolaus /1623-1665/ korában jőnevű építész-mester, Leydenben polgári építészeti adot elő, s néhány építészeti szakmunkát is írt. A körben lévő arányokról címűt Bethlen is megemlíti. im. 77. A bethlenszentmiklósi kastélyról szóló tanulmányában B.Nagy Margit utal rá, hogy a kastély tervének kialakításának nagy szerep jutott Bethlen Miklós szaktudásának és külföldi élményeinek. In: Reneszánsz és barokk Erdélyben, Bukarest, 1970. 158.
4. Im. 193.
5. Im. 200.
6. Im. 201.

Pápai Páriz Ferenc peregrinációja

1. Az egyetemjárás történetét Nagy Géza írta meg. In: Pápai Páriz: im 21-51.
2. lsd. Pápai Páriz: im. 135-177.
3. Im. 146-149.
4. lsd. I. fejezet 11.sz. jegyzet

Bethlen Mihály peregrinációja

1. Az útról vezetett naplóját sajtó alá rendezte és az utószót írta Jankovics József. Bp. 1981. A peregrináció rövid történetét lsd. 146-147.
3. Im. 120.
4. Im. 121.
5. Im. 122.
6. Im. 122.
7. Im. 123.
8. Im. 124.
9. Im. 130.
10. Im. 130.
11. Im. 130.
12. Im. 131.
13. Im. 132.
14. Im. 125-127. ill. 128.
15. Im. 127.

Teleki Pál peregrinációja

1. Ezt írja anyjának Odera-Frankfurtból 1695. október 15-én:
"Bizony dologh inkább szerettem volna alacsonyabb embernél szállást tartani, de az Professorokkal lévén, mindenek Bethlen Mihály Uramat gyalasztak Ephorusával edgyütt, hogy egy alacson serfözönél volt szálláson, aztaltis ott tartott, és az Professoroknak tarsasagatul egészen el vontak magokat, hol-ott itt minden Deák /:kivel Bethlen Mihály Uram ma is nevetve emlegettetik itt az Professoroktul:/, Professor Albinus Uram es egyebek teczesekbul ugy jöttem ide Stremesius Uramhoz."
A levél közlésére vonatkozóan lsd. az I. fejezet 6. jegyzetét.

2. lsd., I. fejezet 8.sz. jegyzet. Ilyen utasítást Enyeditől is kapott.
3. A peregrináció történetét Nagy Géza írta meg. In: Külföldön bujdosó erdélyi diákok levelezése. Kolozsvár, 1933.
4. Teleki Pál Vér Judithhoz, Odera-Frankfurt, 1696. április 28.
5. Teleki Pál Vér Judithhoz, Drezda, 1696. július 13.
6. Teleki Pál Johannes Trompeternek, Berlin, 1696. június /január?/
22.
7. Roiterdami tartózkodása 1697. augusztus 25. és 28. között.
8. Leydenben 1697. szeptember 28. és október 4. között volt.
9. Lsd. 3. sz. jegyzet

III. Művészeti érzék és esztétikai izlés alakulása az utazási dokumentumokban

1. Kovács Sándor Iván: A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében. Kéziratban.
2. Az erdélyi műgyűjtés történetéről lsd. Vita Zsigmond: Az első erdélyi házi múzeumok és a múzeumi gondolat kialakulása.
3. Az anekdotát Vita is közli említett tanulmányában. Kiadása: Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokritus. Kiadja Klaniczay Tibor, Bp. 1960. 160.
4. Lsd. Kortársak a németalföldi festőművészetről. Válogatta az előszót és a jegyzeteket írta Garas Klára. Bp. 1967. 195.96.
5. Im. 146.
6. Im. 147.
7. Im. 157.
8. Lsd. Baranyiné és Jakó Zsigmond I. fejezetben idézett tanulmányait.
9. Az adatokra Kovács András kolozsvári művészettörténész hívta fel a figyelmet, segítségét ezúton is köszönöm.
10. A felekezeti elfogultság problémájával megfelelő felkészültség hiányában nem foglalkozhattunk. De vizsgálódásunk során világossá vált, hogy ez nem működött olyan automatizmusként, amely meggátolta volna az utazók "műélvezetét". Így tehát sokkal kisebb jelentőséget kell tulajdonítanunk ennek, mint az eddigi szakirodalom. Lsd. Király Erzsébet - Kovács Sándor Iván : "Adriai tengernek főnnforgó hajjai". Bp. 1983. 7., 13.;

Kovács Sándor Iván: A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében. Kéziratban. Kovács Sándor Iván: Magyarok Rómában. Janus Pannoniustól Zrínyi Miklósig, Vigilia 1982/3. 195.